

اصل عدالت در آثار نظامی گنجوی

خلاصه

ایمیل:

safarovpasha@gmail.com

وابستگی:

عضو کالج وکلای جمهوری
آذربایجان و انجمن حقوق بین‌الملل
ترجمه و تهیه برای چاپ و نشر:
فرهاد جواد یکان سعدی (عبداله
اوغلو)

این متن به بررسی اصل عدالت در آثار نظامی گنجوی، شاعر بزرگ قرن دوازدهم، می‌پردازد. نظامی در فضای پرتنش مذهبی و سیاسی عصر خود، با دیدگاهی فراتر از تعصبات، به ترویج عدالت پرداخت. او که به خاطر عشق به کنیز قفچاقی خود، آفاق، و نیز سرودن اشعارش به زبان فارسی مورد نقد بود، با خلق آثار ماندگار خود بر تمامی این حاشیه‌ها غلبه کرد.

اصل عدالت در اندیشه نظامی، هم به عنوان یک اصل کلی فلسفی و حقوقی و هم در ابعاد خاص آن (مانند حقوق کیفری و قانون اساسی) تجلی یافته است. او در دوران حکمرانی دولت‌های شیروانشاهان و اتابکان (الدز) می‌زیست که شریعت اسلامی در کنار حقوق مسیحی (مانند قانون نامه مخیتار گوش) بر جامعه حاکم بود. نظامی با رد هرگونه تبعیض حقوقی، عدالت را در سه حوزه حاکمیت، عشق و سایر امور اجتماعی به تصویر کشیده است.

مهم‌ترین تجسم این اصل در دو اثر بزرگ او، "مخزن الاسرار" و "خسرو و شیرین" دیده می‌شود. در "مخزن الاسرار"، او با فصولی چون "پند شاه در باب عدالت" و "نصیحت به شاه"، حاکمان را به عدالت و مهرورزی نسبت به رعیت فرامی‌خواند و ظلم را ویرانگر می‌داند. در "خسرو و شیرین"، نظامی داستان عشق را به بستری برای ارائه آرمان‌های عدالت خواهانه تبدیل می‌کند. او با اشاره به قصاص پسر ظالم توسط شاه هرمزد، بر برابری همگان در برابر قانون تأکید می‌کند و از زبان شیرین، شاهان را به عدالت و دانش دعوت می‌نماید. نظامی نشان می‌دهد که عدالت موجب آبادانی کشور و محبوبیت حاکم می‌شود و حتی از مرگ نیز ماندگارتر است. تأثیر این اصل عدالت خواهانه در اندیشه فیلسوفان و نویسندگان پس از او مانند اسپینوزا، کانت، ولتر و به ویژه ویلیام شکسپیر به وضوح قابل مشاهده است.

کلمات کلیدی: نظامی گنجوی، عدالت، حاکمیت، حقوق، ادبیات فارسی

استناد (آپا): صفروف، پ. اصل عدالت در آثار نظامی گنجوی. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - سال ۰۴، شماره ۱۱، بهار ۱۴۰۵. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

The Principle of Justice in the Creative Works of Nizami Ganjavi

Pasha Safarov

Email:

safarovpasha@gmail.com

Affiliation:

Member of the Azerbaijan
Bar Association

Member of the
International Law
Association (ILA)

Abstract

This text examines the principle of justice in the works of Nizami Ganjavi, the great 12th-century Persian poet. Living amidst the religious and political tensions of his era, Nizami transcended bigotry to promote justice. Despite criticism for his love for a Kipchak slave girl named Afaq and for writing in Persian, he overcame these controversies through his enduring literary masterpieces.

In Nizami's thought, the principle of justice manifests as both a general philosophical and legal principle and in its specific dimensions (such as criminal and constitutional law). During the reigns of the Shirvanshahs and Atabegs (Eldenzids), Islamic law (Sharia) coexisted with Christian legal codes like Mkhitar Gosh's "Law Code." Nizami rejected all legal discrimination, portraying justice across three domains: sovereignty, love, and other social contexts.

The most extensive embodiment of this principle is found in his two major works, "The Treasury of Mysteries" and "Khosrow and Shirin." In "The Treasury of Mysteries," through chapters like "The King's Care for the People and Justice," he advises rulers towards justice and compassion, warning that justice brings prosperity while oppression leads to ruin. In the romantic epic "Khosrow and Shirin," he utilizes the love story to articulate his ideals of justice. By praising King Hormuz for punishing his own son for violating the law, Nizami asserts the principle of equality before the law, criticizing the injustices of his time. He demonstrates how justice brings happiness to the people, frees the innocent, and fosters loyalty towards the ruler. Justice, for Nizami, is the only virtue that endures beyond death. The influence of Nizami's justice-seeking principle is clearly discernible in the works of later philosophers and writers, including Spinoza, Kant, Voltaire, and notably William Shakespeare, who explored themes of justice in plays like "Othello" and "King Lear."

Keywords: Nizami Ganjavi, Justice, Sovereignty, Law, Philosophy

CITATION (APA): Safarov, P. The Principle of Justice in the Creative Works of Nizami Ganjavi. Urmia. Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 04, number 11, Spring 2026, ISSN: 3041-8690.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında ədalətlik prinsipi

Paşa İbiş oğlu Səfərov

E-poçt:

safarovpasha@gmail.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan Vəkillər
Kollegiyasının üzvü

Beynəlxalq Hüquq
Assosiasiyasının üzvü

Xülasə

Bu mətn Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında ədalətlik prinsipini araşdırır. XII əsrin böyük şairi Nizami, dövrünün dini və siyasi gərginlikləri içində, təəssübkeşlikdən uzaq bir baxışla ədaləti tərənnüm etmişdir. Qıpçaq qızı Afəqa olan eşqi və farsca şeir yazması səbəbilə tənqidlərə məruz qalan şair, ölməz əsərləri ilə bütün bu mübahisələri kölgədə qoymuşdur.

Nizaminin düşüncəsində ədalətlik prinsipi həm ümumi fəlsəfi və hüquqi prinsip, həm də xüsusi sahələr (məsələn, cinayət və konstitusiya hüququ) baxımından özünü göstərir. Şirvanşahlar və Atabəylər (Eldənizlər) dövlətlərinin hökm sürdüyü bir dövrdə, İslam hüququ (şəriət) ilə yanaşı, Mxitar Qoşun "Qanunnamə"si ilə təmsil olunan xristian hüququ da qüvvədə idi. Nizami bu çoxhüquqlu mühitdə heç bir ayrı-seçkiliyə yol verməyərək ədaləti üç istiqamətdə - hökmranlıq, məhəbbət və digər sosial hallar - təcəssüm etdirmişdir.

Bu prinsipin ən geniş əksi onun iki böyük əsərində - "Sirlər xəzinəsi" və "Xosrov və Şirin" poemalarında özünü göstərir. "Sirlər xəzinəsi"ndə "Hökmdarın xalqa qayğısı və ədaləti" kimi fəsilərlə hökmdarları ədalətə dəvət edir; ədalətin ölkəni abad, zülmün isə onu viran etdiyini vurğulayır. "Xosrov və Şirin" romantik poemasında isə eşq hekayəsi üzərindən ədalət idealını işləyir. Hörmüz şahın öz oğlunu qanunu pozduğuna görə cəzalandırmasını tərifləyərək qanun qarşısında hamının bərabər olduğunu müdafiə edir və dövrünün ədalətsizliklərinə işarə edir. Şair ədalətin xalqı şad etdiyini, məhbusları azadlığa çıxardığını və hökmdara olan sevgini artırdığını bildirir. Ona görə ədalət dünyada əbədi qalan yeganə fəzilətdir. Nizaminin bu ədalət anlayışı sonrakı əsrlərdə Spinoza, Kant, Volter kimi filosoflara və xüsusilə Vilyam Şekspir kimi yazıçılara ("Otello" və "Kral Lir" əsərlərindəki ədalət mövzuları ilə) güclü təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Ədalət, Hökmranlıq, Hüquq, Fəlsəfə

CITATION (APA): İbiş oğlu Səfərov, P. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında ədalətlik prinsipi. Urmiya: "Azərbaycan və Türk Tarixi Araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 04, nömrə 11, Yaz 2026, ISSN: 3041-8690.

Nizami Gencevi'nin yaratıcılığında adalet ilkesi

Paşa Seferov

E-posta:

safarovpasha@gmail.com

Üyelik:

Azerbaycan Barolar Birliği
Üyesi

Uluslararası Hukuk Derneği
Üyesi

Özet

Bu metin, 12. yüzyılın büyük şairi Nizami Gencevi'nin eserlerindeki adalet ilkesini incelemektedir. Nizami, döneminin dini ve siyasi gerilimleri içinde, taassubun ötesine geçen bir bakış açısıyla adaleti teşvik etmiştir. Kıpçak cariyesi Afak'a olan aşkı ve Farsça şiir yazması nedeniyle eleştirilere maruz kalan şair, ölümsüz eserleriyle tüm bu tartışmaları geride bırakmıştır.

Nizami'nin düşüncesinde adalet ilkesi, hem genel bir felsefi ve hukuki prensip hem de özel boyutlarıyla (ceza hukuku ve anayasa hukuku gibi) tezahür etmiştir. Şirvanşahlar ve Atabeyler (Eldenizler) devletlerinin hüküm sürdüğü bir dönemde, İslam hukuku (şariat) ile birlikte Mhitar Goş'un Kanunnamesi ile temsil edilen Hristiyan hukuku da geçerliydi. Nizami, bu çoklu hukuk düzeninde hiçbir ayrımcılığı kabul etmeyerek adaleti, hükümdarlık, aşk ve diğer toplumsal durumlar olmak üzere üç alanda işlemiştir.

Bu ilkenin en geniş yansımaları, "Sırlar Hazinesi" ve "Hüsrev ve Şirin" adlı iki büyük eserinde görülür. "Sırlar Hazinesi"nde, "Hükümdarın Halka Kaygısı ve Adaleti" gibi bölümlerle hükümdarları adaletle davet eder; adaletin ülkeyi mamur edeceğini, zulmün ise yıkıcı olduğunu vurgular. "Hüsrev ve Şirin" adlı romantik eserinde ise aşk hikâyesi üzerinden adalet idealini işler. Hüzmüş Şah'ın kendi oğlunu kanunları çiğnediği için cezalandırmasını överek kanun önünde herkesin eşit olduğunu savunur ve dönemin adaletsizliklerine göndermede bulunur. Şair, adaletin halkı memnun edeceğini, mahkumları özgür kılacağını ve hükümdara olan sevgiyi artıracığını anlatır. Ona göre adalet, dünyada kalıcı olan tek erdemdir. Nizami'nin bu adalet anlayışı, sonraki yüzyıllarda Spinoza, Kant, Voltaire gibi filozofları ve özellikle William Shakespeare gibi yazarları (Othello ve Kral Lear'deki adalet temalarıyla) derinden etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Nizami Gencevi, Adalet, Hükümdarlık, Hukuk, Felsefe

CITATION (APA): Seferov, P. Nizami Gencevi'nin yaratıcılığında adalet ilkesi. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 04, sayı 11, Bahar 2026, ISSN: 3041-8690.

A

...istər sağlığında, istərsə də ölümündən sonra onu şeirlər həsr etdiyi **Dərbənd** hökmdarı **Seyfəddin Müzəffərin** kəniz kimi hədiyyə göndərdiyi qıpçaq qızı **Afaq** ilə evləndiyi üçün qınayırdılar.

...lakin o, Afaqa olan məhəbbətini öz əsərlərində elə təsvir etdi ki, hamı onun məhəbbəti qarşısında sadəcə susdu.

Bəzən isə bütün əsərlərini fars dilində yazdığına və buna görə də dünya tərəfindən fars şairi kimi tanındığına görə onu günahlandırırdılar.

...lakin sonralar özünün "**Leyli və Məcnun**" poemasında bütün əsərlərini fars dilində yazdığını özünə qüsür tutmuş, sonradan "**Yeddi gözəl**" poemasında bu məsələyə yenidən toxunmuşdur.

Əslində onun yaradıcılığı bütün qınaq və günahları kölgədə saxlamağa qadirdir.

O, dünya ədəbiyyatı tarixinə məsnəvi formasında yazdığı beş poemadan ibarət "**Xəmsə**" ("**Beşlik**") müəllifi kimi daxil olmuşdur. 1177-ci ildə bitirdiyi "**Məxzənül-əsrar**" ("**Sirlər xəzinəsi**") adlı ilk poeması ona böyük şöhrət qazandırmışdır. **III Toğrulun** sifarişi ilə qələmə aldığı "**Xosrov və Şirin**" poemasını 1180-cı ildə bitirmiş və **Məhəmməd Cahan Pəhləvana** göndərmişdir. Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra taxta çıxan **Qızıl Arslan** Gəncənin yaxınlığında öz çadırında onunla görüşmüş və onun nəsihətlərini dinləmiş, ona **Həmdünyan** adlı bir kənd bağışlamışdır. 1188-ci ildə **Şirvan** hökumdarı **I Axsitan** ona "**Leyli və Məcnun**" mövzusunda bir əsər yazmağı sifariş etmişdir. O, bundan boyun qaçıрмаq istəsə də oğlunun təkidi ilə təklifi qəbul edib az müddətdə "**Leyli və Məcnun**" poemasını (Şərqdə ilk dəfə) yaratmışdır. 1196-cı ildə **Əlaəddin Körpə Arslan**ın adına "**Yeddi gözəl**" əsərini, nəhayət, ömrünün sonlarına yaxın bütün ədəbi-estetik, ictimai-fəlsəfi, hüquqi görüşlərini yekunlaşdırdığı "**İsgəndərnamə**" (təqribən 1203-cü il) poemasını qələmə almışdır.

20 Aprel 2012-ci ildə İtaliyanın paytaxtı **Roma** şəhərindəki məşhur "**Villa Borghese**" parkında onun abidəsinin açılışı olub. Abidənin açılışında **Neapol Şərqsünaslıq Universitetinin** professoru **Mineli Bernardini** çıxış edərək bildirmişdir ki, "dahi Nizaminin yaradıcılığı Azərbaycan xalqına xidmət etməklə yanaşı, digər xalqlar üçün də böyük əhəmiyyət daşıyır".

Şairin dövründə islam cəmiyyəti bir tərəfdən şiəlik və sünnilik məzhəbləri arasında gedən mübarizə, o biri tərəfdən isə sufilər və şəriətçilər arasındakı mübahisələr içərisində çalxalanırdı. O, **Allaha** inanan, peyğəmbərə bağlı dindar və sədaqətli bir müsəlman idi. O, islam cəmiyyətini

parçalayan məzhəb və fırqələrin apardığı mübarizənin fəvqündə duran, dar fonatizm, səbirsizlik və təkimsizlikdən uzaq kamil bir təbiət və əxlaq sahibi idi.

Onun ilk böyük əsəri 1177-ci ildə tamamladığı **"Sirlər xəzinəsi"**dir. Bu əsər didaktik xarakter daşıyaraq ədibin ictimai-fəlsəfi görüşlərini ifadə edən **"Sirlər xəzinəsi"** 20 məqalət və 20 hekayədən ibarətdir. Bu məqalət və hekayətlərin hər birində əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər söylənilir, bəşəri hisslər tərənnüm olunur. Ədalətli olmaq, mərdlik, düzlük, humanizm, vətənə, xalqa hörmət, əməyə məhəbbət bu əsərdən çıxarılan əxlaqi nəticələrdir (əsəri Azərbaycan dilinə xalq şairi **S.Rüstəm** və **A.Sarovlu** tərcümə etmişdir).

Onun ikinci əsəri **"Xosrov və Şirin"** poemasıdır. Ədib bu poemanı 1180-ci ildə tamamlanmışdır. Doğrudur, **"Xosrov və Şirin"** poema adlanır, lakin orada təsvir olunan hadisələrin genişliyi, əhatə dairəsi, obrazların keçdiyi həyat yolu, dərin psixoloji vəziyyətlər onu mənzum roman adlandırmağa da haqq verir. Bu əsərin yaranması ədibin yaradıcılığında, eləcə də Şərq ədəbiyyatında, demək olar ki, yeni bir hadisə idi. Əsərin mövzusu **Sasani** hökmdarlarından olan **Xosrov Pərvizlə Bərdə** gözəli **Şirinin** məhəbbət macəralarından götürülmüşdür. Xosrovu pis əməllərdən çəkendirib haqq, ədalət, humanizm yoluna çıxarması, böyük ağıl-kamal sahibi olması, sənəti, sənətkarı yüksək qiymətləndirməsi-bütün bunlar **Şirini**, Şərq ədəbiyyatında təkrar olunmaz ilk müsbət qadın obrazı kimi yaşatmışdır (**"Xosrov və Şirin"** poemasını **Azərbaycan** dilinə xalq şairi **R.Rza** tərcümə etmişdir).

Onun əsərlərindən ilhamlanaraq XIV əsrdə yaşamış **Arif Ərdəbili "Fərhadnamə"**, **Əssar Təbrizi "Məhr və Müştəri"** poemalarını (**"Xosrov və Şirin"** əsərinin təsiri ilə), hind şairi **Əmir Xosrov Dəhləvi** (1253-1325), fars-tacik şairi **Əbdürrəhman Cami** (1414-1492), özbək şairi **Əlişir Nəvai** (1441-1501) bir çox əsərlər yazmışdılar.

XX əsrdə isə **Səməd Vurğun "Fərhad və Şirin"** mənzum faciəsini, **Abdulla Şaiq "Nüşabə"** pyesini, **Üzeyir Hacıbəyov "Sevgili canan"** musiqisini, **Qara Qarayev "Yeddi gözəl"** baletini onun əsərlərindən ilhamlanaraq yaratmışdır.

Nizami Gəncəvi ((tam adı **Cəmaləddin İlyas ibn Yusif Nizami Gəncəvi**) 1141 (**Gəncə, Azərbaycan**) – 12 mart 1209 (**Gəncə, Azərbaycan**)) dünya ədəbiyyatının incisi idi.

B

Ədalətlik prinsipi ümumi prinsip olub hüququn bütün sahələrində təşəkkül tapıb. Hər bir hüquq sahəsi ədalətlik prinsipini özünəməxsus şəkildə tətbiq edərək işləyib hazırlamışdır (məsələn, əmək hüququ ədalətliklik prinsipi əsasında "ədalətli əmək şəraitinin təmin edilməsi prinsipi"ni yaratmışdır).

Nizami yaradıcılığında ədalətlik prinsipi məhz ümumi prinsip (hüquq və fəlsəfə baxımından), eyni zamanda xüsusi prinsip (hüququn müxtəlif sahələri (məsələn, konstitusiya hüququ, cinayət hüququ və s.) baxımından) kimi nəzərə çarpır.

Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdə (XII əsrdə) Azərbaycan ərazisində iki dövlət **Şirvanşahlar** (VI-XVI əsrlər) və **Atabəyləri (Eldənizlər)** dövləti (1136-1225) hökmürlənliq edirdi. **Şirvanşahlar** dövləti hələ VI əsrdə yaranmış, ərəb xilafətinin Azərbaycanı işğalı nəticəsində öz mövcudluğunu itirmiş və 861-ci ildə öz dövlətçiliyini yenidən bərpa etmiş, nəhayət, XVI əsrin ortalarına qədər müəyyən fasilələrlə, müstəqil və ya vassal asılıliğı formasında fəaliyyət göstərmişdir. **Atabəyləri (Eldənizlər)** dövləti özündə o dövr üçün mütləqəli olan dövlətçilik əməllərini ehtiva edən bir dövlət olmuşdur.

Həmin dövrdə islam dini bütün dövlətin ərazisində hakim mövqeyə malik olduğundan onunla üzvü surətdə bağlı olan müsəlman hüququ, eləcə də bütün qanunvericilik sistemini əhatə edən şəriət özünün ali hüquqi qüvvəsini bu dövrdə də saxlayırdı.

XII əsrdə Azərbaycan dövlətlərinin şəhər və kəndlərində müsəlman əhalisi ilə yanaşı, xaçpərəstlər də yaşayırdılar ki, bunlar da əsasən albanlardan ibarət idilər. Həmin dövrdə meydana çıxan hüquq mənbələrindən biri də xaçpərəst albanlar üçün alban katolikosu **III Stepannosun** təkidli xahişi ilə **Gəncə** şəhərinin kilsə xadimi **Mxitar Qoş** tərəfindən XII əsrin axırlarında, daha dəqiq deyilsə, 1184-cü ildə tərtib etdiyi "**Qanunnamə**"dir. Burada ədalət mühakiməsinin ilahi qanunlara uyğun olaraq aparılmasından, məhkəmə işinin ruhanilər tərəfindən həyata keçirilməsinin vacibliyindən, hakimlərə, ittihamçılara, şahidlərə qarşı irəli sürülən tələblərdən, xaçpərəstlərin yalnız öz məhkəmələrinə müraciət etmələrinin, məhkəmənin kollegiyal şəkildə aparılmasının, yalançı şahidliyə yol verilməməsinin labüdlüyündən bəhs edilir.

Həm **müsəlman**, həm də **kilsə hüququnun** hökmürlənliq etdiyi bir dövrdə müxtəlif insanların, müxtəlif məhkəmələrin ədalətli olmasına zərurət olduqca böyük idi. Məhz bu dövrdə ədalətsiz insanlar arasında dini qarşıdurmaya qədər gəlib çıxmaq iqtidarında idi.

Nizami hüquqi ayrı-seçkiliyə yol vermədən ədalətin bərqərar olmasının tərəfdarı idi. Məhz bu səbəbdən Nizami ədalətə müxtəlif prizmadan baxaraq onu insanlara aşılamaq, çatdırmaq niyyətində idi. Buna görə ədib ədaləti gah hakimiyyətdə, gah məhəbbətdə, gah da digər hallarla oxucularına göstərməyi bacarmışdır. Beləliklə Nizami Gəncəvinin ədalətlik prinsipi üç istiqamət üzrə inkişaf edir:

1) hökmürlənliqlə;

2) məhəbbətlə;

3) digər hallarla.

C

Ədalətlik prinsipi Nizami Gəncəvi geniş şəkildə iki əsərində ("Sirlər xəzinəsi" və "Xosrov və Şirin") geniş şəkildə təcəssüm olunub. Məhz bu genişlik sözügedən əsərlərdə dəfələrlə təkrarlanmaqla diqqətə çatdırılır. Hətta "Sirlər xəzinəsi" əsərində "Hökmdarın xalqa qayğısı və ədaləti" və "Ədalətli və insafli olmaq haqqında şaha nəsihət" adlı fəsillər nəzərdə tutulmuşdur.

Şair "Hökmdarın xalqa qayğısı və ədaləti" adlı fəsildə qeyd edir:

Ey mərdlik qalxanını atıb diz çökən insan!

Qəflət divi azgınlıq yoluna çəkən insan!

Güvənirsən şahlığa, şahlıq, gəldi-gedərdi.

Güvənirsən həyata həyatın da hədərdi.

Eyş-işrətlə vurursan öz ömrünü sona sən,

Fələk qatıb başını, oynucaqsan ona sən.

Qurani, qılincını bir kənara atmısan,

Əlində cam, sürahi nəşəylə baş qatmısan.

Nə güzgün, nə darağın bir an əldən düşəndir,

Gözəl-göyçək qadıntək sığallanmaq peşəndir.

Rəbiyə olmasaydı xilaskarı, köməyi,

Susuzluq təşnə düzdə öldürərdi köpəyi.

İgidsənsə, kişilik adından utan barı,

Ərsiz hünər göstərən qadındən utan barı.

Qul olmusan iblisə, qəlbə girən şeytana,

Yaxud:

Ağıl-kamal bəsləməz igidliyə ədavət.

Hünər də, igidlik də ədalətdir, ədalət.

...

Sən ki fələk deyilsən, cəza hökmü yazırsan,

Cəza hökmü yazmaqla hər cəzaya hazırsan.

Ədalətin ucaltsın qoy nəslinin adını,

El gözündən salmasın özünü, övladını.

...

Xalqa divan tutanı divan gözlər hər yanda,

Məzlumların fəryadı qorxuludur cahanda.

...

Dünya özü zalımdır, zülm eləyir varlığa,

Ədalət hakimliyi qalıb hökmdarlığa.

Kim ki zülmün evini bərbad edib indidən,

Öz sabahkı evini abad edib indidən.

"Ədalətli və insafli olmaq haqqında şaha nəsihət" adlı fəsildə şair şahın timsalında, bütün insanları ədalətli olmağa çağıraraq bildirir ki, insanlara ədalətli olmaq həmin insanlara arxalanmaq deməkdir:

Şahlıq verən buyurub: tut bu məslək yolunu;

Ədalət sahibləri tutdu məslək yolunu.

Məsləhətə möhtacdır ədalət hər bir zaman,

Xalqa zülmün amansız cəzasından dad, aman.

Can yandırsan orduna, məmləkətə, yurduna,

Arxalana bilərsən öz xalqına, orduna.

Zülmkarlıq dağıdar, bərbad eylər ölkəni,

Ədalət səadətlə abad eylər ölkəni.

"Xosrov və Şirin" poeması isə Nizaminin romantik əsərlərinin, yəni əsasında roman süjeti duran bitkin obrazlar qalereyasına malik poemalarının birincisidir. Əsərin mövzusu **İran Sasani** hökmdarları sülaləsinin tarixindən götürülsə də, şairin bir çox problemlərin təqdimində öz doğma mühitinə hadisə, şəxsiyyət və problemlərindən çıxış etməsi şübhə doğurmur.

"Xosrov və Şirin" poemasının quruluşu da çox maraqlı və orijinaldır. Əsər bütün orta əsr poemaları kimi minacat, nət, kitabın yazılması səbəbi, **Toğrul Arslan**, **Azərbaycan Atabəylər** dövlətinin hökmdarı **Məhəmməd ibn Eldəgiz Cavan Pəhləvan** və onun qardaşı **Qızıl Arslan**ın tərif, eşq haqqında şairin mülahizələri kimi giriş fəsillərlə başlanır. Bütün bunlardan sonra əsərin məzmunu gəlir. Hadisələr **Xosrov**un atası **Hürmüzün** hakimiyyətinin təsviri ilə başlayır. Xosrovun doğulması, böyüməsi, Hürmüzün ədaləti və s. təhkiyə tərzində verilir. Sonra **Şapur Şirin** haqqında danışır. Mükəllimələr, deyişmələr, **Xosrovla Şirinin** umuküsü

və s. çox maraqlı və təbii şəkildə, bir çox hallarda musiqi məclislərində, çalğıçıların nəğmələrində canlandırılır.

Əsərdə Nizami **Hürmüz** şahın əhalinin xeyrinə qoyulmuş qanunları pozan doğma oğlunu amansız cəzalandırdığını göstərməklə qanun qarşısında hamının bərabər olması cinayətin hamı üçün cəzalandırılmalı əməl olmasını kimi dövrü üçün çox aktual, həm də qabaqcıl bir ideya irəli sürür. Qeyd edək ki, XII əsrdə qanunlar vəzifəli şəxslər tərəfindən tez-tez pozulurdu və bu pozulma nəticəsində onlar məsuliyyətə cəlb olunmurdular. **Nizami** bu əsərdə qanunu pozanların vəzifəsindən, rütbəsindən asılı olmayaraq törətdiyi cinayətə görə cəzalandırılmasını diqqətə çatdırır. Odur ki, hökmüdar Hörmüzün öz oğlunu cəzalandırmasını ədalətli hesab edərək bunu alqışlayır. Təsvir etdiyi hadisəni dövrünün mövcud qaydaları ilə əlaqələndirərək dövründə baş verən ədalətsizliklərindən şikayət edir:

Hanı o ədalət, o insaf hanı?

Verə öz oğluna belə cəzanı.

İndi yüz yoxsulun tökülsə qanı,

Durub tərəf çıxan bir adam hanı?

Həmçinin **Nizami Gəncəvi** öz qəhrəman hökmüdarını ədalətli hökmüdar kimi təsvir edərək əsl hökmüdarın necə ədalətli olması barədə məlumat verir. Belə ki, ədib Şirini xalqla yaxşı rəftar edən, xalqı vergidən azad edən, kəndliləri, kasıbları vergidən azad edən, xalqın sadə insanların şikayəti dinləyən və həll edən kimi qələmə verir. Eyni zamanda oxucuya çatdırmaq istəyir ki, məhz belə hökmüranlıq nəticəsində xalqın firavan yaşamasını, ölkədə bolluğun olmasını, hökmüdarın xalqına necə qayğı göstərməsini çatdırır:

Şahın niyyətləri xoş olsa əgər

Otdan gül yerinə min gövhər bitər.

Ölkədə rahatlıq, bolluq olurkən

O yerin şahından verəcək nişan...

Ədib hakimiyyətlə yanaşı ədaləti məhəbbətlə də təcəssüm etməyə qadir olmuşdur. **Həmid Arashlı** qeyd edir ki, **Nizami** ədalət haqqındakı mütərəqqi görüşlərini əsərinin əsas mövzusu olan məhəbbətlə məharətlə əlaqələndirmişdir. Xosrovu mənən ucaldan, onun alicənab təbiətli bir insan olmasına kömək edən məhəbbət həm də onu ədalətli bir şah səviyyəsinə qədər yüksəldir. Əsərin sonlarına yaxın oxucu onu elmi məclislərdə, bilicilərin əhatəsində, elmə, fəlsəfəyə dair mübahisələrdə iştirak edən görür. Nizami Şirinin diliylə Xosrova ədalət dərsi

verən zaman da sanki dövrünün ixtiyar sahiblərinə üz tutur, onları ədalətə, düzlüyə, elmə çağırır:

**Bəd duadan saqın, mehriban danış,
Pusquda durmasın yolunda qarğış.
Birdən qoca qarı, cavan ah çəkər,
Hədəfə ox vurur erkən bir səhər...
Şahların əlində çox ayna, baxsan,
Qaralıb getmişdir məzlum ahından...
Dünyada zülm etmək qoçaqlıq deyil,
Rəiyyət bəsləmək çox yaxşıdır, bil.**

Ç

Nizami Gəncəvi ədaləti digər hallarla da öz oxucusuna çatdırmağı bacarmışdır. Ədalətin necə gücə malik olmasını, onun qarşısında uğursuzluğun, pisliyin duruş gətirməməsini söyləyən ədib göstərmək istəyirdi ki, ədalət qarşısında güc əbəs yerədir:

**Ədalət önündə hər bəla - hədər,
Yelə fal vurulub, yel kimi gedər.**

Ədibə görə insan ədalətlə əvəzsiz bir uğur qazanmaq əzmindədir ki, bu uğur ədalətdən başqa heç bir şeylə əldə edilə bilməz. Bu uğur insanı tez bir zamanda insanlar arasında məşhur etmək iqtidarındadır. Bunu belə izah edirdi:

**O, tez məşhur oldu ədalətiylə,
Dolaşırdı adı hey dildən-dilə.**

Yaxud ədalətin insane necə hörmət, necə mərhəmət bəsləməsini, ədalətlə insanın saflaşmasını, hətta onun nurlaşmasını təqlid edərək göstərirdi:

**Xosrovun üzündə ədalət vardı,
Gözündə şahlığın nuru parlardı.**

Ədibə görə insanları ədalətlə sevindirmək mümkündür, günahsızları ədalətlə azad etmək mümkündür. Ədalət insanlar arasında sevinc, şadlıq münasibətlərinin təməlini qoyur. "Xosrov və Şirin" poemasında yazırdı:

**Ədalətlə etdi rəiyyəti şad,
Məhbuslar olundu həbsdən azad.**

Şair əsərində ədalətli hökmüdarə qarşı xalqın necə məhəbbət bəslədiyini göstərir. Bu məhəbbətin səbəbi təbii ki, ədalətdir. Məhz hökmüdarın ədaləti xalqı, sevgiyə, məhəbbətə düçar edir. Xalq öz hökmüdarına olan sevgisini hətta ölümləri ilə əsirgəmirlər:

**Qəzəbinə gələsi çoxdur aramızda, çox.
Gileyli, şikayətçi yoxdur aramızda, yox.
Kimin qanını töksən, halaldır qanı sənə,
Sən kimi dara çəksən, qurbandır canı sənə.**

Yaxud:

**Ədalətin çoxluğu hekayətə dönübdür,
Şikayətin yoxluğu şikayətə dönübdür.
Zindandan da ağırdır sərt dırnağı atının,
Nahını çarmıx sanar hər bir yağı atının.**

O, ədalətli olmağı, ilk növbədə vəfalı olmaqla əlaqələndirir. Ona görə vəfalı olmaq, ədalətli olmağa bir addımdır. Məhz vəfa ilə ədalətli olmaq mümkündür. O, bununla sanki, bərəkət verən torpağı insanlara bağışlayacaq qədər yaxşılıq etmiş olur:

**Ədalət tarlasını vəfa xışı xışladı,
Bərəkətli torpağı bəşərə bağışladı.**

Ədalət bəzən cinayəti cəzasız qoyurdu. Belə ki, cinayəti böyük ictimai təhlükəli əməl olmayan hesab edərək ədalət onu bağışlamağa qadir idi. Bunu ədib "Sirlər xəzinəsi" əsərində belə göstərirdi:

**Ulu tanrı, yanında xəcalətəm mən sənin,
Günahını bağışla üzükara bəndənin.
Hökmünə, fərmanına baxmamışam çox zaman,
Aman yoxdur kimsədən, özün aman ver, aman!
Ya cəza tonqalında yanmağa göndər məni,
Ya da mərhəmətinlə bəndəyə döndər məni
Hamıdan xəcalətli, kimsəsizcə bir kəsi**

Bağışladı insafli kimsəsizlər kimsəsi.

Şair hətta yer üzünü ədalətlə xilas etməyin mümkünlüyünü söyləyir:

**Bu dünyanın nəbzini kim tutsa İsa kimi
İnsafı, mürvətiylə olar dünya hakimi.
Dünyaya fateh olmaz zülmkarlıq, rəzalət,
Yer üzünün fatehi ədalətdir, ədalət!
Ədalətin - müjdəçi, bu dünyanı şad eylər,
Ədalətin işidir, - ölkəni abad eylər.
Məmləkətin dayağı ədalətdir hər zaman,
Ədalətlə nəsibin səadətdir hər zaman.**

Məhz insanın ölümündən sonra əməli, ən əsası ədaləti dünyada, insanların yaddaşında qalmış olur. Ədalətdən başqa dünyada heç bir şey əbədi qalmır:

**Taleyin imtahanı canını alan oldu,
Ədaləti dünyada əbədi qalan oldu.**

Ədalət tərəzisinin əyməyin, təsir etməyin qeyri-mümkünlüyünü diqqətə çatdırmaq istəyir. Ədalətin güclə pozulmasının mümkünsüzlüyünü çatdırır:

**Məsləkinlə qolunda qüvvət duysan əyər sən,
Ədalət mizanını sanma tükə əyərsən.**

D

Nizami Gəncəvinin əsərlərində yaratdığı "ədalətlik prinsipi"ni ondan sonra yaşayan müxtəlif filosofların, yazıçıların və sair insanların əsərlərində sezmək mümkündür. Məsələn, dahi ingilis filosofu **Herbert Spenserin** (1820-1903) "**Dövlətin əsas vəzifəsi ədaləti qorumaqdır**" ideyası **Nizaminin "ədalətli hökmüdar"** ideyasının məhsuludur.

Bundan başqa **Benedikt Spinozanın** (1632-1677) "**Hər kəsin hüququ onun üçün təyin edilmiş qüdrət qədərdir**" ifadəsi onun "ədalətli insan" konsepsiyası əsasında meydana gəlməsi danılmazdır.

Nizamidən sonra ən geniş şəkildə hakimiyyətin qəbul etdiyi qanunun ədalətsizliyini ifşa edən fransız mütəfəkkiri **Fransua Mari Arue (Volter)** (1694-1778) olmuşdur. O, hakimiyyət nümayəndələrinin mövcud qanunun müddəalarının pozmasını və buna görə cəza almamasını

kəskin surətdə tənqid edirdi. Qeyd edək ki, **Nizami "Sirlər xəzinəsi"** əsərində bu barədə geniş fikir irəli sürmüşdür.

Şairin **"hökmüdarın xalqa qayğısı və ədaləti"** ideyası **İmanuel Kant** (1724-1804) tərəfindən davam etdirilmişdir. Onun, **"sən xalqa etdiyin yamanlıqla öz-özünə yamanlıq edirsən"** deməsi bunu əyani sübut edir.

Ansem Feyerbaxın (1775-1833) isə cinayət hüququnun başlıca prinsipi olan **"Heç bir cinayət cəzasız qalmamalıdır"** fikrini irəli sürməsində də Nizami yaradıcılığının rolu böyükdür.

Nizami yaradıcılığından daha çox böyük ingilis yazıçısı **Vilyam Şekspir** ruhlanaraq yazıb-yaratmışdır. Yazıçı müəyyən ideyalarla yanaşı **"ədalətlik prinsipi"**ndən də istifadə edərək bunu öz əsərlərində göstərmişdir (burada Nizami ruhu aydın sezilir). O, **"Otello"** əsərində qəhrəmanı **Yaqonun** dilindən deyir:

**Ədalət qoluma verdi güc-qüvvət,
Səkkiz-doqquz dəfə düşsə də fürsət,
Xəncərin ağzını eyləmədim qan.**

Yaxud qəhrəmanı **Otellonun** dilindən söyləyir:

**Oh, vəfasız qadın, tükənməz dərdin,
Səni ədalətə qurban verərdim.**

Yaxud:

**Namus keşikçisi, ədalətli kəs,
Sənin bu hünərin mənə dərsdir, dərs.**

Yazıçı **"Kral Lir"** əsərində də ədalət mövzusunə müraciət etmişdir. Belə ki, yazıçının qəhrəmanı **Kent** deyir:

**İndi ki, belədir, əlvida, kral,
Ədalət yoxdursa, el qaragündür,
Qürbət azadlıqdır, vətən sürgündür.**

Edqar isə belə deyir:

Gəlin ədalətlə işə baxaq biz.

A

...او را چه در زمان حیات و چه پس از مرگ، به سبب ازدواج با «آفاق»، دختر قیچاق که به عنوان هدیه‌ای از سوی سیف‌الدین مظفر، حاکم دربند (که نظامی در اشعارش او را ستایش کرده بود)، به عنوان کنیز فرستاده شده بود، مورد ملامت قرار می‌دادند... اما او عشق خود به آفاق را چنان در آثارش ترسیم کرد که همگان در برابر شکوه این عشق، به سکوت واداشته شدند. گاه نیز او را به دلیل آنکه تمامی آثارش را به زبان فارسی نگاشته و از این رو در جهان به عنوان شاعری پارسی‌گوی شناخته می‌شود، مورد نکوهش قرار می‌دادند... اما بعدها در منظومه «لیلی و مجنون» خود، نوشتن تمامی آثار به زبان فارسی را بر خود ملامت کرد و در منظومه «هفت بین» نیز مجدداً به این موضوع پرداخته است. در واقع، آثار او چنان گرانبهاست که قادر است تمامی این ملامت‌ها و انتقادات را در سایه قرار دهد.

او در تاریخ ادبیات جهان به عنوان خالق «خمس» (پنج‌گانه) شناخته می‌شود که شامل پنج منظومه به سبک مثنوی است. نخستین منظومه او به نام «مخزن‌الاسرار» که در سال ۱۱۷۷ میلادی به پایان رساند، برای او شهرتی عظیم بخشید. او «خسرو و شیرین» را به سفارش طغرل سوم در سال ۱۱۸۰ میلادی به پایان رساند و برای محمد جهان پهلوان فرستاد. کیزر *Слан*، که پس از مرگ محمد جهان پهلوان به تخت نشست، در نزدیکی گنجوی در خیمه خود با او دیدار کرد، به نصایح او گوش فرا داد و روستایی به نام «همدنیان» را به وی بخشید. در سال ۱۱۸۸ میلادی، شیروان‌شاه اول، اکسیتان، به او فرمان داد تا اثری با موضوع «لیلی و مجنون» بنویسد. اگرچه او در ابتدا تمایلی به پذیرش این درخواست نداشت، اما با اصرار پسرش، این پیشنهاد را پذیرفت و در مدتی کوتاه منظومه «لیلی و مجنون» را (برای نخستین بار در شرق) خلق کرد. در سال ۱۱۹۶ میلادی، اثر «هفت بین» را به نام علاءالدین گربه ارسلان نوشت و سرانجام در اواخر عمر، منظومه «اسکندرنامه» را (حدود سال ۱۲۰۳ میلادی) به رشته تحریر درآورد که در آن تمامی دیدگاه‌های ادبی-زیبایی‌شناختی، اجتماعی-فلسفی و حقوقی خود را به اوج رساند.

در ۲۰ آوریل ۲۰۱۲، تندیس او در پارک مشهور «ویلا بورگری» در رم، پایتخت ایتالیا، رونمایی شد. در مراسم افتتاح این تندیس، پروفیسور مینیلی برناردینی، استاد دانشگاه شرق‌شناسی ناپل، در سخنرانی خود اظهار داشت: «آثار نظامی بزرگ، علاوه بر خدمت به ملت آذربایجان، برای دیگر ملت‌ها نیز اهمیت بسیار زیادی دارد».

جامعه اسلامی در دوران این شاعر، از یک سو میان منازعات میان مذاهب شیعه و سنی و از سوی دیگر میان جدال‌های صوفیان و محدثان (شریعت‌گرا) در نوسان بود. او مسلمان وفادار و متدینی بود که به خدا ایمان داشت و به پیامبر وفادار ماند. وی دارای شخصیتی کامل و اخلاقی بود که فراتر از نزاع‌های مذهبی و فرقه‌ای که جامعه اسلامی را از هم می‌پاشید، از تعصبات تنگ‌نظرانه، بی‌صبری و بی‌اعتدالی فاصله داشت.

نخستین اثر بزرگ او «مخزن‌الاسرار» است که در سال ۱۱۷۷ تکمیل شد. این اثر با ماهیت آموزشی (دیداکتیک)، بیانگر دیدگاه‌های اجتماعی-فلسفی نویسنده است و شامل ۲۰ رساله و ۲۰ داستان می‌باشد. در هر یک از این رساله‌ها و داستان‌ها، اندیشه‌های اخلاقی-تربیتی بیان شده و احساسات انسانی ستایش می‌گردد. عدالت‌جویی، مردانگی، راست‌گویی، اومانیزم (انسانی‌گرایی)، احترام به میهن و مردم، و عشق به کار، از نتایج اخلاقی استخراج شده از این اثر هستند (این اثر توسط شاعر، *S. Rustam* و "آ. سارولو" *A. Sarovlu* به زبان آذربایجانی ترجمه شده است).

دومین اثر او منظومه «خسرو و شیرین» است که در سال ۱۱۸۰ میلادی به پایان رسید. اگرچه این اثر «منظومه» نامیده می‌شود، اما گستره حوادث، قلمرو موضوعی، سیر زندگی شخصیت‌ها و حالات عمیق روان‌شناختی توصیف شده در آن، این اثر را شایسته آن می‌سازد که یک «رمان منظوم» نامیده شود. خلق این اثر در آثار او و نیز در ادبیات شرق، واقعه‌ای نوآورانه بود. موضوع اثر از ماجراهای عاشقانه خسرو پرویز، از پادشاهان ساسانی، و شیرین، زیباروی برده، برگرفته شده است. اینکه نویسنده خسرو را از اعمال بد بازداشته و او را به مسیر حق، عدالت و اومانیسیم هدایت می‌کند، و همچنین اینکه او صاحب خردی والا بوده و برای هنر و هنرمند ارزش قائل است، باعث شده تا شخصیت شیرین به عنوان نخستین شخصیت مثبت زن در ادبیات شرق، ماندگار شود (این منظومه توسط شاعر "رسول رضا" R. Rza به زبان آذربایجانی ترجمه شده است).

آثار او الهام‌بخش بزرگی برای دیگران بوده است؛ از جمله «فرهادنامه» اثر عارف اردبیلی در قرن چهاردهم میلادی، و منظومه‌های «مهر و مشتری» اثر عصار تبریزی (که با تأثیر از اثر «خسرو و شیرین» سروده شد). همچنین شاعران بزرگی چون امیر خسرو دهلوی (۱۲۵۳-۱۳۲۵)، عبدالرحمن جامی (۱۴۱۴-۱۴۹۲) و علیشیر نوایی (۱۴۴۱-۱۵۰۱) از آثار او الهام گرفته و آثار بی‌شماری را به رشته تحریر درآوردند. در قرن بیستم نیز، صمد وورعون «فرهاد و شیرین» (تراژدی منظوم)، عبدالله شائق «نوشابه» (نمایشنامه)، وزیر حاجی‌بی اوف "Sevgili canan" «عاشق جانان» (موسیقی) و قارا قارایف «هفت پیکر» **Yeddi gözəl** (باله) با الهام از آثار او خلق کرده‌اند. نظامی گنجوی (جمال‌الدین الیاس بن یوسف نظامی گنجوی، ۱۱۴۱-۱۲۰۹ میلادی) گوهری در تاریخ ادبیات جهان است.

اصل عدالت، یک اصل کلی است که در تمامی حوزه‌های حقوقی نمود می‌یابد. هر حوزه حقوقی، اصل عدالت را به شیوه‌ای متمایز بررسی و تدوین کرده است (برای نمونه، حقوق کار بر پایه اصل عدالت، «اصل تضمین شرایط کار منصفانه» را بنا نهاده است). در آثار نظامی، اصل عدالت هم به عنوان یک اصل کلی (از منظر حقوقی و فلسفی) و هم به عنوان یک اصل ویژه (از منظر شاخه‌های مختلف حقوقی مانند حقوق اساسی، حقوق جزا و غیره) جلوه‌گر است.

در دوران حیات نظامی (قرن دوازدهم میلادی)، در سرزمین آذربایجان، دو دولت یعنی شیروان‌شاهیان (قرن ۶ تا ۱۶ میلادی) و دولت اتابکان یا ایلخانی (۱۱۳۶-۱۲۲۵ میلادی) حاکم بودند. دولت شیروان‌شاهیان که از قرن ششم میلادی شکل گرفته بود، در پی اشغال آذربایجان توسط خلافت عرب، حاکمیت خود را از دست داد، اما در سال ۸۶۱ میلادی دوباره حاکمیت خود را احیا کرد و تا اواسط قرن شانزدهم، در دوره‌های مختلف به صورت مستقل یا تحت تابعیت (واسال) به فعالیت خود ادامه داد. دولت اتابکان نیز دولتی بود که سنت‌های حکومتی پیشرفته‌ای را برای آن دوران در خود داشت. در آن دوران، از آنجا که اسلام دین حاکم بر تمام قلمرو بود، حقوق مسلمانان و همچنین شریعت که دربرگیرنده کل نظام قانون‌گذاری بود، قدرت قانونی برتر خود را حفظ کرده بود.

در قرن دوازدهم، در شهرها و روستاهای تحت حاکمیت دولت‌های آذربایجان، در کنار جمعیت مسلمان، مسیحیان نیز زندگی می‌کردند که عمدتاً از آلبانی‌ها بودند. یکی از منابع حقوقی پدیدآمده در آن دوران، «قانون‌نامه» است که در اواخر قرن دوازدهم (احتمالاً در سال ۱۱۸۴ میلادی) توسط میختر کوش، روحانی کلیسای شهر گنجه، به درخواست مبرم استیفانوس سوم، پاپ آلبان‌ها، تدوین شد. در این متن از اجرای عدالت مطابق با قوانین الهی، ضرورت مدیریت امور قضایی توسط روحانیون، الزامات مربوط به قضات، شاکیان و شهود، و همچنین از ضرورت عدم پذیرش شهادت دروغ و لزوم برگزاری دادگاه‌ها به صورت شورایی (کالژیال) سخن به میان آمده است.

در دورانی که هم حقوق اسلامی و هم حقوق کلیسا حاکم بود، نیاز به عدالت در دادگاه‌های مختلف برای اقلیت‌ها و اکثریت‌ها بسیار حیاتی بود؛ چرا که بی‌عدالتی در آن دوران می‌توانست منجر به درگیری‌های مذهبی میان مردم شود. نظامی، همواره طرفدار اجرای عدالت بدون تبعیض حقوقی بود. از همین رو، او با نگاهی چندجانبه به عدالت، می‌کوشید آن را در میان مردم نهادینه کند. او توانست عدالت را از زوایای مختلف، از جمله در حاکمیت، در عشق و در سایر عرصه‌ها به خوانندگان خود نشان دهد. بدین ترتیب، اصل عدالت در اندیشه نظامی گنجوی در سه محور توسعه می‌یابد: (۱) از طریق حاکمیت، (۲) از طریق عشق، و (۳) از طریق سایر عرصه‌ها.

بخش سوم :

اصل عدالت در آثار نظامی گنجوی، به‌ویژه در دو اثر «مخزن‌الاسرار» و «خسرو و شیرین»، به شکلی گسترده تجلی یافته است. گستردگی این موضوع در این آثار با تکرار مکرر کلمه «عدالت» ملموس است. حتی در «مخزن‌الاسرار»، فصولی با عناوین «مراقبت و عدالت حاکم نسبت به رعایا» و «تصحیح به شاه درباره عدالت‌جویی و انصاف» گنجانده شده است.

شاعر در فصل «مراقبت و عدالت حاکم نسبت به رعایا» می‌گوید:

ای انسانی که سپر مردانگی را انداخته و زانو زده‌ای!

ای انسانی که دیوار غفلت، تو را به مسیر سرکشی می‌کشاند!

به پادشاهی اعتماد می‌کنی، در حالی که پادشاهی گذراست.

به زندگی اعتماد می‌کنی، در حالی که زندگی نیز فانی است.

با خوشگذرانی عمر خود را به پایان می‌رسانی،

در حالی که چرخ فلک تو را بازیچه خود ساخته است.

قرآن و شمشیر را کنار گذاشته‌ای،

و با جام و پارچ، غرق در شادی شده‌ای.

نه آینه و نه شانه، در لحظه‌ای از دست می‌دهی،

و تنها آرزوی تو، نوازش شدن همچون زنی زیباست.

اگر «رابیعه» نبود، او مایه نجات بود،

و گرنه عطش تو را در بیابان خشک می‌مرد.

اگر مردی، از نام مردانگی شرم کن!

اگر پهلوانی، از زنی که بی‌باکی و مهارت دارد شرم کن!

تو بر شیطان و وسوسه قلب تسلیم شده‌ای...

یا می‌گویی:

خرد و کمال، دشمن مردانگی نیست.

مهارت و مردانگی، همان عدالت است، عدالت.

...

تو که خود فلک نیستی، اما حکم جزا صادر می‌کنی،

با صدور حکم جزا، برای هر مجازاتی آماده‌ای.

بگذار عدالت، نام نسل تو را بلند گرداند،

و تو و فرزندت را از نگاه مردم باکره و رها نسازد.

...

هر کجا که دیوانی (دادگاه) برپا شود، چشمان عدالت در همه سو هست،

فریاد ستم‌دیدگان در جهان لرزه بر اندام می‌اندازد.

...

دنیا خود ظالمه و به هستی ظلم می‌کند،

و تنها حکم عدالت است که بر پادشاهی باقی می‌ماند.

هر کس از امروز خانه ظلم را ویران کند،

خانه آینده خود را از همین امروز آباد خواهد کرد.

در فصل «نصیحت به شاه درباره عدالت‌جویی و انصاف»، شاعر در قالب شخصیت شاه، تمامی انسان‌ها را به عدالت‌ورزی فرا

می‌خواند و بیان می‌کند که عدالت‌جویی در واقع تکیه کردن بر مردم است:

شاه فرمان داده است: این راه و روش را در پیش بگیر؛

آنان که اهل عدالت بودند، همین راه را برگزیدند.

عدالت همواره نیازمند مشورت است،

باید از ستم بی‌رحمانه مردم در امان ماند.

اگر به سپاه، میهن و سرزمین خود آسیب رسانی کنی،

نمی‌توانی بر خلق و سپاه خود تکیه کنی.

ستم، کشور را ویران و نابود می‌کند،

اما عدالت، کشور را با سعادت آباد می‌سازد.

منظومه «خسرو و شیرین» نخستین اثر از آثار رمانتیک نظامی است که دارای مجموعه‌ای از شخصیت‌های دارای پلاتو

(داستانی) است. اگرچه موضوع اثر از تاریخ سلسله ساسانیان ایران گرفته شده، اما تردیدی نیست که شاعر در ارائه مسائل، از

حوادث، شخصیت‌ها و چالش‌های محیط زیست خود استفاده کرده است. ساختار این اثر بسیار خلاقانه و اصیل است. برخلاف

سایر منظومه‌های قرون وسطایی، اثر با مقدماتی همچون مناجات، نعت، ذکر علت نگارش، ستایش طغرل ارسلان و حاکمان

اتابکان (محمد بن ایلدیز جوان پهلوان و برادرش قیزیل آرسلان) و نیز تأملات شاعر درباره عشق آغاز می‌شود. پس از این

مقدمات، متن اصلی روایت آغاز می‌گردد. داستان با توصیف دوران حکمرانی هرمز، پدر خسرو، شروع می‌شود؛ از تولد و رشد

خسرو گرفته تا عدالت هرموز، به صورت روایی بیان می‌گردد. سپس ماجرای شاپور و شیرین مطرح می‌شود. گفتگوها، مناظره‌ها،

عشق خسرو و شیرین و مسائل دیگر، به شکلی جذاب و طبیعی، در بسیاری از موارد در قالب مجالس موسیقی و آواز خوانندگان

بازنمایی می‌شوند.

در این اثر، نظامی با نشان دادن اینکه هرموز، پادشاهی عادل، پسر خود را که قوانین مربوط به خیرخواهی مردم را زیر پا گذاشته بود، بی‌رحمانه مجازات می‌کند، ایده‌ای پیشرو و بسیار معاصر را مطرح می‌سازد: اینکه همه در برابر قانون برابرند و جرم باید برای همگان مجازات شود. لازم به ذکر است که در قرن دوازدهم، قوانین اغلب توسط صاحبان منصب نقض می‌شد و آن‌ها هرگز مسئول شناخته نمی‌شدند. اما نظامی در این اثر تأکید می‌کند که مجازات باید بر اساس جرم صورت گیرد، فارغ از جایگاه و رتبه فرد. از این رو، او مجازات پسر توسط پادشاه عادل هرموز را ستایش می‌کند. او با پیوند دادن این واقعه به قواعد زمانه خود، از بی‌عدالتی‌های موجود در دوران خویش شکایت می‌کند:

*کجاست

اگر نیت‌های شاه نیک باشد،
در میان آتش، به جای گل، هزار گوهر رویاند.
آنگاه که در کشور آرامش و فراوانی برقرار شود،
این نشانه‌ای است که از جانب پادشاه آن سرزمین خواهد بود...

نویسنده توانسته است که در کنار مفهوم حاکمیت، عدالت را با مفهوم عشق نیز تجسم بخشد. «حمید آراسلی» خاطرنشان می‌کند که نظامی، اندیشه‌های پیشرو خود درباره عدالت را با مهارتی تمام، با موضوع اصلی اثرش یعنی «عشق» پیوند زده است. عشقی که خسرو را به انسانی بزرگ‌منش بدل می‌سازد، او را تا مرتبه پادشاهی عادل نیز تعالی می‌بخشد. در اواخر اثر، خواننده او را در مجالس علمی، در میان دانشمندان و در میان بحث‌های فلسفی و علمی می‌یابد. زمانی که نظامی با زبان شیرین، از زبان «شیرین» به خسرو درس عدالت می‌دهد، گویی خطاب به صاحبان قدرت زمانه سخن می‌گوید و آنان را به عدالت، راستی و دانش فرا می‌خواند:

از نفرین بهره‌یز و با مهربانی سخن بگو،
تا نفرین در مسیرت، از کمین بر تو ننشیند.
که مبدا ناگهان، پیرزنی یا جوانی آهی از سر کشد،
و در سپیده‌دم، تیرِ آن آه، به هدف اصابت کند...
بسیار پادشاهان هستند که اگر در آینه بنگری،
از آه ستم‌دیدگان، چهره‌شان تیره و تار گشته است...
در این جهان، ستمگری نشانه‌ی شجاعت نیست،
بدان که مراعات و رسیدگی به رعایا، بسیار والاتر است.

بخش ج :

نظامی گنجوی توانسته است عدالت را از طریق سایر عرصه‌ها نیز به خواننده خود منتقل کند. او می‌خواست نشان دهد که عدالت چه قدرتی دارد و چگونه بلا و بدی در برابر آن توان ایستادگی ندارد؛ او می‌خواست اثبات کند که در برابر عدالت، هر قدرتی بیهوده و بی‌اثر است:

هر بلایی در برابر عدالت، بی‌اثر است،

همچون تندبادی که وزیده شود و سپری گردد.

از نظر نویسنده، انسان با عدالت می‌تواند به شکلی بی‌بدیل به موفقیت دست یابد؛ موفقیتی که جز از مسیر عدالت قابل دستیابی نیست و این پیروزی می‌تواند انسان را در کوتاه‌ترین زمان در میان مردم مشهور سازد. او چنین تبیین می‌کند:

او با عدالت خود به سرعت نام‌آور شد،
و نامش بر سر زبان‌ها و در دل‌ها چرخید.

یا با استفاده از استعاره، نشان می‌داد که عدالت چگونه در انسان احترام و رحمت می‌آفریند، چگونه باعث پاکی و حتی نورانی شدن روح انسان می‌گردد:

بر چهره‌ی خسرو، نشانه‌ی عدالت بود،
و در چشمان او، نور پادشاهی می‌درخشید.

از نظر نویسنده، می‌توان با عدالت مردم را شاد کرد و بی‌گناهان را با عدالت آزاد نمود. عدالت، بنیان روابط مبتنی بر شادی و مهر را میان انسان‌ها پی‌ریزی می‌کند. او در منظومه «خسرو و شیرین» چنین می‌سراید:

با عدالت، رعایا را شاد ساخت،
و زندانیان را از بند رها کرد.

شاعر در اثر خود نشان می‌دهد که مردم چگونه نسبت به یک حاکم عادل، عشق می‌ورزند. دلیل این عشق، بی‌تردید «عدالت» است. در واقع، عدالت حاکم است که مردم را به سوی عشق و مهر سوق می‌دهد. مردم چنان به حاکم خود عشق می‌ورزند که حتی در لحظات مرگ نیز از ابراز این عشق دریغ نمی‌کنند:

در میان ما، بسیارند کسانی که بر خشم او اعتراض کنند،
اما در میان ما، هیچ شاکی و گله‌کننده‌ای نیست.
خون هر که را بریزی، بر تو حلال است،
و هر که را به دار آویزی، جانت فدای او باد.

یا می‌گوید:

فراوانی عدالت، خود به حکایتی بدل شده،
و نبود شکایت، خود به شکوه‌ای بدل گشته است.
نیام اسب او از زندان سنگین‌تر است،
و هر دشمنی، نعل اسب او را همچون صلیب می‌پندارد.

او عدالت را در درجه اول با «وفاداری» پیوند می‌زند. از این رو، وفادار بودن نخستین گام برای رسیدن به عدالت است؛ چرا که تنها با وفاداری می‌توان عادل بود. او با این بیان، گویی می‌گوید که با وفاداری، می‌توان چنان نیکی کرد که زمین بارور به انسان‌ها بخشیده شود:

وفاداری، کشتزار عدالت را پر بار ساخت،
و زمین برکت یافته را به بشریت بخشید.

گاهی عدالت، جرم را می‌بخشد؛ به این معنا که اگر جرم را خطری بزرگ برای جامعه نداند، قادر به بخشش آن است. او این مفهوم را در «مخزن الاسرار» چنین نشان می‌دهد:

پروردگار بزرگ، من در پیشگاه تو شرمسارم،
بخشایش کن گناهکارِ پر از عیب را.
مدت‌ها است که به حکم و فرمان تو گوش نپرداختم،
کسی را امانی نیست، خود مرا امان ده، امان!
یا مرا در آتش جزا بسوزان،
یا با رحمت خود، مرا به سوی بخشش بازگردان.
بخشایش کن این شخص بی‌کس و شرمسار را،
توسط آن انسانِ باانصاف و بی‌کس را.

شاعر حتی امکان نجات جهان از طریق عدالت را مطرح می‌کند:

هر کس که نبض این جهان را همچون عیسی در دست گیرد،
با انصاف و مردانگی خود، حاکم بر جهان خواهد بود.
ستم و پستی هرگز بر جهان پیروز نمی‌شود،
چرا که فاتح زمین، تنها عدالت است، عدالت!
بشارت‌دهنده‌ی عدالت، این جهان را شاد می‌کند،
و کارِ عدالت، آباد کردنِ سرزمین‌هاست.
همواره ستونِ استوارِ مملکت، عدالت است،
و سعادت همواره با عدالت همراه است.

در نهایت، تنها عمل انسان و بیش از همه «عدالت» اوست که پس از مرگ، در جهان و در حافظه مردم باقی می‌ماند؛ زیرا در این جهان، هیچ چیز جز عدالت جاودانه نخواهد بود.

همان کسی که آزمونِ تقدیر جانش را گرفت،
همان کسی که عدالتش در جهان جاودان گشت.

او بر امکان ناپذیری کج روی در ترازوی عدالت تأکید می‌ورزد و بر این نکته پافشاری می‌کند که عدل را نمی‌توان با قدرت متزلزل کرد:

اگر با قدرت منصب و مقام، خود را پر قدرت بدانی،
هرگز میزان عدالت را اندکی کج نخواهی توانست.

بخش د :

می‌توان تأثیر «اصل عدالت» را که نظامی گنجوی در آثار خود بنیان نهاد، در آثار فیلسوفان، نویسندگان و اندیشمندان متعددی که پس از او زیسته اند، مشاهده کرد. برای نمونه، ایده‌ی هربرت اسپنسر (۱۸۲۰-۱۹۰۳)، فیلسوف بزرگ انگلیسی، مبنی بر اینکه «وظیفه اصلی دولت، حفاظت از عدالت است»، حاصل همان اندیشه‌ی «حاکم عادل» در آثار نظامی است.

علاوه بر این، نمی‌توان انکار کرد که عبارت مشهور بندیکت اسپینوزا (۱۶۳۲-۱۶۷۷) مبنی بر اینکه «حق هر فرد به میزان قدرتی است که برای او مقدر شده»، از مبانی مفهوم «انسان عادل» در اندیشه‌ی او نشأت گرفته است.

پس از نظامی، فرانسوا ماری آروا (ولتر) (۱۶۹۴-۱۷۷۸)، متفکر فرانسوی، بیش از هر کس دیگر به افشای بی‌عدالتی قوانین پذیرفته شده توسط قدرت حاکمه پرداخت. او به شدت از آن دسته از نمایندگان قدرت که مفاد قوانین موجود را نقض می‌کردند و در نتیجه از مجازات می‌گریختند، انتقاد می‌کرد. شایان ذکر است که نظامی نیز در اثر «مخزن الاسرار» مفاهیم گسترده‌ای را در این زمینه مطرح کرده است.

ایده‌ی «مراقبت حاکم از رعایا و عدالت او» که توسط شاعر مطرح شده بود، توسط امانوئل کانت (۱۷۲۴-۱۸۰۴) نیز تداوم یافت. این حقیقت که کانت می‌گوید: «تو با آسیب رساندن به مردم، در واقع به خود نیز آسیب می‌رسانی»، گواهی روشن بر این پیوند است. همچنین، نقش آثار نظامی در تبیین این دیدگاه که «هیچ جرمی نباید بدون مجازات بماند» (که از اصول بنیادین حقوق جزا است)، در اندیشه‌های لودویگ فوئرباخ (۱۷۷۵-۱۸۳۳) نیز مشهود است.

از میان نویسندگان، ویلیام شکسپیر، نویسنده بزرگ انگلیسی، بیش از همه از فضای خلاقه‌ی نظامی الهام گرفت. او در کنار ایده‌های متفاوت، از «اصل عدالت» نیز بهره جسته و آن را در آثار خود بازنمایی کرده است (که در اینجا روح نظامی به وضوح احساس می‌شود). او در نمایشنامه «تِللو»، از زبان شخصیت یاگو می‌گوید:

عدالت به بازوانم نیرو بخشید،
هرچند که هشت یا نه بار فرصت‌ها از کف رفت،
اما نتوانستم لبه‌ی خنجر را از خون آلوده سازم.

یا از زبان شخصیت اُتللو می‌گوید:
آه، ای زن بی‌وفا، ای رنج بی‌پایان،
تو را فدای عدالت می‌کنم.

یا:

ای نگهبانِ ناموس، ای مردِ عادل،

این مهارتی که داری، برای من درس است، درس.

شکسپیر در نمایشنامه «شاه لیر» نیز به موضوع عدالت متوسل می‌شود؛ آنجا که شخصیت کنت می‌گوید:

اکنون که چنین است، بدرود ای پادشاه!

اگر عدالت نباشد، ملت در تاریکی مطلق است،

غربت، آزادی است و میهن، تبعید.

و ادگار می‌گوید:

بیایید که با عدالت به کار بنگریم.